Shikshan Sanshodhan : Journal of Arts, Humanities and Social Sciences ISSN(o): 2581-6241
Monthly, Peer-Reviewed, Refereed, Indexed Journal Impact Factor: 9.134
Volume - 9, Issue - 7, July - 2026

DOIs:10.2018/SS/202607011 --:-- Research Paper / Article / Review

प्रबोधनाचे माध्यम : आंबेडकरी जलसा आणि प्रेरणा

तुषार लिंबाजी खंडारे
संशोधक विद्यार्थी
श्री. मुक्तानंद महाविद्यालय
गंगापूर, जि. छत्रपती संभाजीनगर

प्रा. डॉ. सविता डी. वावगे
संशोधक मार्गदर्शक व प्राध्यापक
मराठी विभाग
श्री. मुक्तानंद महाविद्यालय
गंगापूर, जि. छत्रपती संभाजीनगर

Email - tkhandare90@gmail.com

सारांश : शाहिरी वाङ्मयात जलसा या प्रकाराचा समावेश होतो. 'जलसा' हा शब्द मराठीत गाण्याच्या बैठकीलाच म्हणण्यात येतो. परंतु या शब्दाचा मुळ अर्थ? सभा? मेळावा असा आहे.

थोडक्यात जलसा हा नृतय-नाटा-संगीतप्रधान असतो. त्यात उत्तान श्रृंगाराला पोषक अशी नटाने केलेली संवादनी असते. त्यातील संवाद खटकेबाज असतात. तमाशात वग असतो तसा वग जलशात नसतो. थोडक्यात जलसा या प्रकारात नृत्याला, नाटाला व संगीताला प्रधानस्थान असते. मराठी जलसा, नवीन शब्द तमाशात असून तो इस्लामी दरबारात किंवा मूळच्या रूपात कायम राहिला कसा. अर्थातच मूळचा ?जलसा? भांड, गोंधळी, महार या गायकांच्या उदरनिर्वाहाचे साधन बनला आहे.

महाराष्ट्रात मराठी भाषेच्या परिघामध्ये जे वाङ्मयप्रकार आणि कलाप्रकार अस्तित्वात आहेत. त्यात ?जलसा? या कलाप्रकाराचा उगम आणि विकास शोधताना भाषा, मराठी वाङ्मय आणि मराठी लोककलाप्रकारातून जी एक सांस्कृतिक धारा विकसित होत गेली त्यामध्ये ?जलसा? हया कलाप्रकाराच्या पाऊलखुणा शोधता येऊ शकतात. ?जलसा? या शब्दाची व्याख्या याचा शोध घेताना जलसा हा शब्द तमाशा, शाहीर या शब्दाप्रमाणेच अरबी भाषेतून आलेला दिसतो. त्याचा शब्दकोशगत अर्थ पुढीलप्रमाणे आहे:

1. जलसा - (पु.अ.) गाण्याची बजावण्याची बैठक, गाण्याची मैफल, संमेलन, अ साइनिंग पार्टी अ मजालास.
2. अर जलस - बसणे, जल्सा, पेकाम - जल्स.
3. जलसा - (पु.अ.) सभा, अधिवेशन, समारंभ, उत्सव, जलसा, मैफल, गाणे बजावणे.
4. जलसा - (पु.अ.) 1. आनंद, उत्सव, सभा, समिती आदि का बडा अधिवेशन.
5. जलसा - (पु.अ.) 1. सभा, अधिवेशन, बैठक 2. उत्सव, समारंभ 3. जलसा, मैफल (नाचण्याची) गाह 4. स्त्री (अ. फा.) (11) सभास्थान, मैफलीची जागा.

या सर्व व्युत्पत्ती आणि शब्दावरून असा निष्कर्ष काढता येतो की, जलसा म्हणजे गाणे बजावण्याची मैफल, सभा, संमेलन, अधिवेश असाच अर्थ प्रतित होतो. आंबेडकरी जलशाच्या बाबतीत वसंत घोगरे यांनी अशी व्याख्या केली आहे की, ?जलसा म्हणजे सहजासहजी कुठेही केव्हाही सादर मरता येईल असे फर्सिकल संगीत नाटक.? यातूनही संगीताचा जो उल्लेख येतो त्यातून गाणे बजावण्याची मैफल असा अर्थ सूचित होतो. मात्र यातून जो निखळ रंजनाचा अर्थ प्रतित होतो, तो मात्र सत्यशोधकी व आंबेडकरी जलशाला लागू होत नाही.

गीत, संगीताचा समन्वय असलेले समाज प्रबोधनात्मक तमाशा असाच अर्थ संभावतो. अर्थ हे जरी असले तरी अशा प्रश्न निर्माण होतो की, ?सत्यशोधक जलसा? किंवा नंतरच्या काळात त्याचे अनुकरण करणारा ?आंबेडकरी जलसा? यांना जलसा हे नाव पडले. जलसा या नामाभिधानाच्या आधी सत्यशोधकी तमाशा असेच म्हटले जाई, खरे तर जलसा हा शब्ददेखील ?तमाशा?, ?शाहीर?, ?शाहिरी? या शब्दाप्रमाणेच परकीय आहे. भारतीय भाषाकुळातील नाही. जलसा हा अरबी भाषेतून आलेला शब्द असून त्याचे कोशागत अर्थ लक्षात घेता सत्यशोधकी किंवा आंबेडकरी जलसे म्हणजे केवळ गाणे बजावण्याची मैफल, बैठक, सभा, संमेलन, अधिवेशन किंवा उत्सव नाही. त्याच्या रचनेत संगीताला, गीताला महत्त्व आहे. पण ते अरबी भाषेतील जलसा या संकल्पनेत जे जसे आहेत तसे नाही. सत्य शोधकी व आंबेडकरी जलशाच्या अंतरंगात संगीत आहे. पण ते लोकसंगीत आहे, पण लावणीत पोवाडादी लोकगीत आहे. जलशाचा ?संगीतबारी? असा अर्थ घेतला तरी त्यातून सूचित होणारे गीत, संगीत आणि नृत्यात्मक ही संगीतबारी किंवा निखळ रंजनात्मक संगीत जलशासारखी मांडणी सत्यशोधकी वा आंबेडकरी जलशात नसते.

आंबेडकरी जलसा :

जलसा या वाङ्मयप्रकाराच्या व्युत्पत्तीचा सविस्तर विचार यापूर्वी केला असून जलसा म्हणजे गाणे बजावण्याची बैठक, मैफल, सभा, संमेलन असा अर्थ अभ्यासकांनी दिल्याची नोंद केली आहे. उपरोक्त व्युत्पत्तीना अनुसरून जलसा या कलाप्रकाराचे अस्तित्व संगीत जलशाच्या नंतर सत्यशोधक जलशाच्या स्वरूपात उदयास आले. सत्यशोधकी जलशाचीच एक विकसित अवस्था आंबेडकरी जलशाच्या रूपाने 1930 नंतर कार्यान्वित झाली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार, उच्चार, आदेश, संदेश, तत्त्वज्ञान आणि त्यांनी सुरू केलेली दलित मुक्ती चळवळ यांना केंद्रस्थानी मानून आंबेडकरी जलसा उदयास आले. या जलशानी समाजप्रबोधन, समाजसंघटन आणि समाजोन्नतीसाठी फार मोठे योगदान दिले.

आंबेडकरी जलसे - प्रेरणा

महात्मा फुल्यांचे कार्य आणि सत्यशोधक चळवळीचे तत्त्वज्ञान ही जशी सत्यशोधक कलावंतांच्या कीर्तने, मेळे, शाहिरी आणि सत्यशोधक जलशांमागे प्रेरणा ठरते. त्याचप्रमाणे आंबेडकरी कलावंताच्या समग्र कलाविष्कारामागे जलसे, शाहिरी, भजनी मंडळ, गायनपार्टी, कलापथके, कव्वालपार्टी, दलित रंगभूमी, चव्हाटानाटा आणि एकूणच आंबेडकरी साहित्यामागे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कार्य आणि कर्तृत्व, व्यक्तित्व, तत्त्वज्ञान आणि चळवळीच्या प्रेरणा दिसतात.

काळाराम मंदिर सत्याग्रहाच्या वेळी आंबेडकरांनी अस्पृश्य तरूणाला सामाजिक कार्याला वाहून घेण्याचे आवाहन केले होते. त्यावेळी भीमराव कर्डकांनी 26 ऑक्टोबर 1930 ला ?नाशिक जिल्हा युवक संघ? या

नावाचा संघ स्थापन केला. त्या संघामार्फत आंबेडककरांच्या चळवळीचा व विचारांचा संपूर्ण जिल्हाभर प्रसार आणि प्रचार केला. बाबासाहेबांचे विचार, त्यांच्या चळवळी आणि मुक्तिलढातील स्थितीगती आणि प्रगती तळागाळातील अस्पृश्य लोकांना कळावी म्हणून कर्डकांदी जलसाकारांचे आंबेडकरी जलसे उदयास आले असे दिसते.

1930 च्या आधी दलित समाजातील शाहीर, कवी पारंपरिक तमाशा रंगभूमीत, तर काही सत्यशोधकी जलशात काम करीत होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचा, चळवळीचा, सत्याग्रहादी आंदोलनाचा प्रभाव 1930 नंतर खूपच वाढलेला दिसतो. त्यातून संवेदनशील दलित कलावंत जे पारंपारिक तमाशात होते ते तमाशा सोडून आंबेडकरी जलशांकडे वळले. जे सत्यशोधकी जलशात होते त्यांनीही आपल्या जलशांचा आत्माशय पूर्णपणे आंबेडकरी केला असे दिसते. अशा प्रकारे आंबेडकरी जलशाची सुरूवात झालेली दिसते.

दलित शाहिरी अर्थात आंबेडकरी शाहिरी :

दलित शाहिरी समजवून घेण्याअगोदर ?दलित? ह्या शब्दाचा शब्दश: अर्थ काय, हे पाहणे योग्य ठरेल. ह्या शब्दाची दळण-दळित-दलित अशी एक व्युत्पत्ती सांगितली जाते. दळले गेलेले-जात असलेले ते दळित व ह्यापासून ?दलित? हा शब्द तयार झाला असावा असा एक तर्क केला जाते. दळण्यासाठी जाते पूर्वीपासून वापरले जाते. ?जात्यातले रडतात, सपातले हसतात? ?आंधळे दळते, कुत्रे पीठ खाते?, ह्या विविध लोकोत्कीवरून जात्याचे मराठी समाजजीवनाची स्थान स्पष्ट होते. चातुर्वर्ण्यव्यवस्था हे जाते असून त्या जात्यात जे भरडले-चिरडले-दळले गेले व काही प्रमाणात आजही जात आहेत, ते सर्व दळित म्हणजेच दलित, अशी ह्या पाठीमागे कल्पना आहे व ती एकूण दलित समाजाची वाटचाल पाहता यथार्थ वाटते.

दलित शब्दाचा अर्थ जातिवाचक घेऊन केवळ अस्पृश्यांचया सामाजिक शोषणाचा विचार करण्याऐवजी जे जे शोषित ते ते सर्व दलित असा विस्तृत व व्यापक अर्थ आज समीक्षकांना मान्य झाल्याचे दिसते. त्यामुळे दलित शब्दाच्या परिभाषेत सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक व राजकीय अशा कुठल्याही प्रकारे ज्यांचे ज्यांचे शोषण करण्यात आले व जे जे शोषित-उपेक्षित-दरिद्री-बहिष्कृत जीवन जगणारे आहेत, अशा सर्व प्रकारे तळागळात रूतून बसलेल्या माणसाला दलित म्हणूनच गणले गेले. नाटककार प्रेमानंद गज्वी ?दलित? या शब्दाची व्याख्या जातिवाचक मानत नाहीत, तर ?जे जे कुणी शोषित आहेत, त्यामध्ये स्त्रियाही आल्या. ते सर्व दलितच आहेत.?

संदर्भ ग्रंथ सूची :

1. डॉ. ठाकूर भगवान - आंबेडकर जलसे - सुगावा प्रकाशन, पुणे प्र. आ. 2005, पृ. 32.
2. तत्रैव - पृ. 35.
3. तत्रैव - पृ. 101.
4. परांजपे अशोक - नवशक्ती सुवर्ण महोत्सव अंक 1987 पृ. 30.0
5. तत्रैव - पृ. 30.
6. डॉ. नंदपुरे - दलित नाटक आणि रंगभूमी पिंपळापूरे ॲंड. कं. पब्लीशर्स, नागपूर पृ. 56.
7. गायकवाड महेंद्र - दलित शाहिरी, संकेत प्रकाशन, नागपूर, पृ. 2.